
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

---

Nogmaals een portret met verrassingen

In aflevering 4 van het Land van Herle 1982 werd op de bladzijden 85-90 een artikel gepubliceerd van W.J. Krüll met de titel „Een portret met verrassingen.” Reeds in de redactievergadering werd ons duidelijk, dat de achterzijde van het portret nog meer verrassingen bood dan aanvankelijk werd gedacht.

W.J. Krüll schreef reeds (blz. 86) dat men onder de dikke lagen vernis nog vaag een overgeschilderd portret zag, misschien -zo dacht hij- een schetsstudie voor het later uitgevoerde.

Ook de redactie zag steeds duidelijker een tweede portret te voorschijn komen. Hoe langer zij keek, hoe duidelijker dit portret werd. In hoeverre hier sprake was van een op hol geslagen fantasie van een doorgaans nuchtere redactie, dan wel dat er werkelijk nog een portret verborgen zat onder de vele teksten op de achterzijde, was niet direct duidelijk. Met instemming van de eigenaar werd daarom besloten röntgenopnames te laten maken, in de hoop dat die een antwoord zouden kunnen geven op onze vragen. Dr. Lamers, verbonden aan het De Weverziekenhuis in Heerlen was meteen bereid aan ons verzoek te voldoen.

En zo togen twee redactieleden naar het ziekenhuis, waar zij met werkelijk groot enthousiasme ontvangen werden. Zelden zal een portret van een pastoor zo indringend bekeken en bediscussieerd zijn.

De opnames wezen uit dat er inderdaad op de achterzijde nog een ander portret geschilderd was. Er was dus geen sprake van op hol geslagen fantasie. P. Delnoy, archeologisch tekenaar bij het Thermenmuseum, was zelfs in staat -na langdurig turen- een schets te vervaardigen.

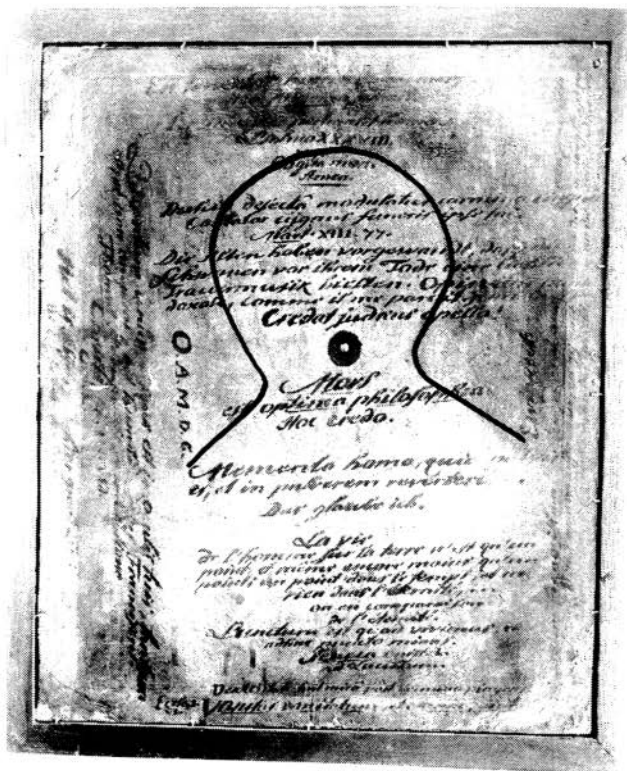

Foto van de achterzijde van het schilderij.

Een tekening van hetgeen P. Delnoy nog ziet van het portret van de vrouw.

Daardoor werd duidelijk, dat het portret op de achterzijde kleiner is dan dat op de voorzijde. Ook is de conclusie gerechtvaardigd -gezien de weelderige haardos en de vorm van de lippen- dat wij hier te maken hebben met een vrouw. Daarom is het des te spijtiger, dat de teksten 1 en 10 (nummering W.J. Krüll) niet volledig te lezen en/of te begrijpen zijn. Immers deze teksten spreken over een vrouw en over schilderen.

Ook een onderzoek met een kwartslamp op het Rijksarchief in Maastricht leverde geen nadere gegevens op. De dikke vernislaag op de achterzijde speelt ons parten.

Nu wij de zekerheid hebben, dat er op de achterzijde een portret staat, kan men zelfs op de foto de omtrekken van het portret duidelijk onderkennen.

J.T.J. Jamar

In het artikel van de heer W.J. Krüll staat in voetnoot 1 abusievelijk vermeld, dat J.W. van Oppen met Maria Elisabeth Penners huwde in 1883. Dit moet 1833 zijn.

Ook staat in dezelfde voetnoot, dat een kopie van het portret zich in het bezit van de parochie zou bevinden. Dit is onjuist. De parochie heeft het op haar beurt geschonken aan E.H.J. Penners te Heerlen.

Pastoraal in Schaesberg in de zeventiende eeuw

Over de zielzorg in Schaesberg in de zeventiende eeuw zijn relatief weinig berichten bekend. Vast staat, dat de Petrus- en Pauluskerk in die eeuw gebouwd moet zijn, dat kasteel Schaesberg het altaarrecht kreeg en dat de kapellen van Palemig en Leenhof gebouwd zijn. De samenhang tussen die gebeurtenissen en een logische datering ontbraken echter. Hoewel er nog vele problemen over zijn, is het nu mogelijk een poging te wagen het geheel te schetsen.

Vooropgesteld dient te worden, dat Schaesberg gedurende de gehele periode tot de Pancratiusparochie behoorde, evenals Nieuwenhagen. Welten was een rectoraat, dat ook onder Heerlen ressorteerde. Aan deze situatie veranderde pas in 1699 iets: in dat jaar werd Schaesberg een zelfstandige parochie. Tevens wil ik benadrukken, dat ik in de navolgende artikelen geen rechtlijnige ontwikkeling beschrijf met als van begin af vaststaand einddoel de stichting van de parochie. Het gaat veel meer om een reeks van gebeurtenissen, die met elkaar gemeen hebben, dat ze het kerkelijk leven in Schaesberg betreffen.

I Hofkapel en devotiekapel ± 1600-1649

Kasteel Schaesberg kreeg in het begin van de zeventiende eeuw het altaarrecht. Dit recht was oorspronkelijk verleend aan kasteel Benzenrade. Om de verwickelingen rond de slotkapel te Schaesberg te kunnen volgen is het nodig nader op de kapel te Benzenrade in te gaan. Het huis Benzenrade, het „Blokhuys”, was in de vijftiende eeuw in het bezit van de familie Van Benzenrade. Rond 1500 ging het door erfenis over aan de familie Van Binsfeld. Reeds in een akte van 23 augustus 1501 is er sprake van een hofkapel. Op dat moment gaf Lisbeth van Benzenrade, die al in 1492 voorkomt als weduwe van Johan van Binsfeld, een renversaal namens haarzelf en haar erfgenamen aan haar broers Arnold, Johan en Bertram Buytz van Benzenrade over twee zielemissen, te lezen in de slotkapel van Benzenrade. Deze missen waren gesticht door hun ouders en moesten op Driekoningendag gelezen worden¹.

Na deze vermelding verdwijnt de kapel geruime tijd uit de bronnen. Uit verklaringen van inwoners van Welten uit 1682 blijkt echter, dat een zekere kapelaan Orlinghs de kapel in het Blokhuys bediend moet hebben toen het huis nog in welstand verkeerde². Tegen het einde van de zestiende eeuw verviel het huis snel, mogelijk door oorlogshandelingen, zodat Orlinghs' optreden ergens in de zestiende eeuw geplaatst moet worden. Na de dood van Lisbeth van Benzenrade kwam het huis aan haar zoon Hendrik van Binsfeld, die het in 1537 verhiel. In 1577 verhiel diens zoon Johan het goed³.

Luchtfoto van hoeve Benzenrade. Het Blokhuis zou op het eiland in de vijver gestaan hebben.

Johans zuster Maria huwde in 1592 met Frederik van Schaesberg. Benzenrade, bestaande uit een vervallen herenhuis, een hoeve, grond en rechten, ging ruim vijftien jaar later over in handen van de Van Schaesbergs. Deze overgang werd in de jaren 1610-1612 definitief geregeld, maar zal feitelijk reeds eerder plaats gehad hebben⁴.

Over wat er hierna met de hofkapel gebeurde worden we voornamelijk ingelicht door processtukken uit 1671. Toen voerde namelijk Maria Bussy, genaamd Jenel, als pachteres van de geestelijke goederen in Heerlen een proces tegen de familie van Schaesberg, vertegenwoordigd door Isabella van Bernsau. Deze, weduwe van de in 1666 overleden oudste zoon van Johan Frederik van Schaesberg, Frederik Arnold, trad namens haar minderjarige zoon Frederik Sigismund, heer van Schaesberg op. Het proces ging over de vraag of de inwoners van het gehucht Benzenrade jaarlijks veertig vaten haver mochten leveren aan de hofkapel, die inmiddels verplaatst was naar kasteel Schaesberg. Isabella van Bernsau vroeg toen van een aantal betrokkenen verklaringen over de kapel, die door Maria Bussy gedeeltelijk weersproken werden. Dit beïnvloedt de aard der gegevens sterk. Op het proces komen we later nog terug; het gaat voorlopig erom enige opheldering te geven over de mededelingen, die we aan de processtukken ontleen.

De priester, die elke vrijdag in de hofkapel een mis las, kreeg hiervoor jaarlijks veertig vaten haver, te leveren door de inwoners van het gehucht Benzenrade⁵. Uit de verklaringen van 1671 blijkt niet, dat die inwoners hiermee het recht kregen de mis bij te

wonen, integendeel. Isabella van Bernsau verklaart nadrukkelijk, dat de kapel gesticht was ten behoeve van de eigenaars van het Blokhuis en dat deze de vrije beschikking over het beneficium hadden. Bussy stelt daar wel tegenover, dat de kapel gesticht was ten behoeve van de inwoners van het gehucht, maar kan dit niet bewijzen⁶. Uit het reilen en zeilen rond de kapel lijkt Van Bernsau eerder gelijk te hebben dan Bussy.

Frederik van Schaesberg, die na zijn huwelijk in 1592 rechten kreeg op Benzenrade, vroeg waarschijnlijk aan bisschop Cuyckius van Roermond toestemming om het altaar van het vervallen huis Benzenrade te verplaatsen naar zijn woonhuis, kasteel Schaesberg. De bisschop keurde deze verplaatsing goed hoewel Schaesberg geen gewijde ruimte had. Wanneer deze verplaatsing plaats vond is niet geheel duidelijk: enerzijds is er sprake van het jaar 1615, anderzijds van bisschop Cuyckius, die op 9 oktober 1609 overleed⁷.

In 1671 legde de pastoor van de Pancratiusparochie, Mathias Renckens, een verklaring af waarin hij stelde, dat het beneficium door bisschop Cuyckius verplaatst was, zonder een jaartal te noemen⁸. Daarna produceerde Isabella van Bernsau een niet-geauthentiseerd uittreksel uit een register over het landdekenaat Valkenburg⁹. Dit zou een deel zijn van een overzicht van de kerken in het dekenaat, opgemaakt door de landdeken, ter gelegenheid van een visitatie door bisschop Cuyckius in mei 1615. Hieruit moest blijken, dat tot de plichten van de rector van Welten onder meer behoorde het lezen van een mis op Benzenrade; omdat dit echter onmogelijk was, wilde de heer van Schaesberg die mis op zijn kasteel Schaesberg laten lezen, met dispensatie van de bisschop. Rector was toen Johan Schepers. Tevens verklaarde Bernsau in 1671 dat de kapel al meer dan zestig jaar tevoren (derhalve vóór 1611) verplaatst was, maar nergens blijkt, dat deze mededeling berustte op concrete bewijzen¹⁰. Beide gegevens (Cuyckius en 1615) werden in de repliek van Maria Bussy zonder commentaar overgenomen; zij verklaarde, dat de dienst op verzoek van Frederik van Schaesberg was verplaatst omdat ze niet meer op Benzenrade gehouden kon worden, en wel „door toelaticheyt van den Heer Cuyck Bisschop tot Roermunde Anno 1615¹¹.” Volgens Bussy was deze verplaatsing overigens slechts tijdelijk.

Omdat Cuyckius reeds in 1609 overleden was en zijn opvolger Jacobus a Castro al in 1611 in functie trad, kan het uittreksel van Bernsau niet juist zijn. De meest eenvoudige oplossing is, dat zij een leesfout beging: in plaats van 1615 stond er waarschijnlijk 1605. Cuyckius bezocht immers in dat jaar het dekenaat Valkenburg, zodat een Status Ecclesiarum uit dat jaar zeker bestaan kan hebben¹². Het is dan zeer waarschijnlijk, dat de verplaatsing van het altaarrecht tijdens die visitatie door de bisschop bekrachtigd is. De tekst in de Status zou dan de samenvatting van een verzoek hiertoe kunnen zijn. Het is niet uit te sluiten, dat er op Schaesberg al missen gelezen waren.

*Kasteel Schaesberg omstreeks 1850, tekening van Ph.G.J. van Gulpen.
Origineel: Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht, Album Van Gulpen I, blz. 84.*

Na deze uitweiding over het tijdstip van de verplaatsing van het altaarrecht van Benzenrade naar Schaesberg kunnen we ons bezig houden met de hofkapelaans. Ook in dit geval zijn veel fragmentarische gegevens ontleend aan de processtukken van 1671. Hierin worden achtereenvolgens als hofkapelaan genoemd: Henricus Gringels, Johan Schepers, Joachim Siberti en Herman Wetzels.

Over de Waal Henricus Gringels is bekend, dat hij voor 1605 hofkapelaan moet zijn geweest, omdat zijn opvolger Schepers in dat jaar al voorkomt¹³. Later werd Gringels mogelijk rector van het Maria-altaar in de Pancratiuskerk, in welke hoedanigheid hij in de verklaringen uit 1671 vermeld wordt. Op 1 december 1625 komt hij nog voor als priester te Heerlen¹⁴. Waarschijnlijk is hij voor 1638 verdwenen, omdat Renckens, die dan in Heerlen pastoor wordt, hem niet lijkt te kennen¹⁵. Dat Gringels voor 1605 tevens rector van Welten is geweest, is wel mogelijk, maar nergens gebleken.

Tot Gringels' opvolger als hofkapelaan benoemde Frederik van Schaesberg Johan Schepers, die al in de Status Ecclesiarum in mei 1605 in deze functie voorkomt. Hij was toen tevens rector te Welten¹⁶. In enkele verklaringen in 1671 wordt hij kapelaan te Welten genoemd, in andere kapelaan te Heerlen en Welten¹⁷. In 1605, 1609 en 1610 komt een Johan Schepers als rector van het Maria-altaar in de Pancratiuskerk voor¹⁸. Als dit de hofkapelaan is, moet hij enige tijd tegelijk rector te Welten, kapelaan van het Maria-altaar en hofkapelaan geweest zijn. Welke functie Gringels in die periode had, is niet bekend.

Na Schepers' overlijden in een onbekend jaar werd hij zowel te Welten als op kasteel Schaesberg opgevolgd door Joachim Siberti. Hoelang Siberti in functie is geweest, blijkt nergens. Wel is duidelijk geworden, dat hij na 1663 geschorst moet zijn in zijn kerkelijke dienst; zijn opvolger werd Herman Wetzels. Op de schorsing van Siberti komen we bij de behandeling van de gebeurtenissen na 1663 terug¹⁹.

Na de verplaatsing van de hofkapel breidde de zoon van Frederik van Schaesberg, Johan Frederik (1598-1671), de kerkelijke activiteiten binnen de in 1618 opgerichte heerlijkheid Schaesberg uit. Mogelijk kort na zijn huwelijk (1623) liet hij nabij de hoeve In het Leen (of Leenhof) een kapel in het bos bouwen, toegewijd aan Onze Lieve Vrouw van de Berg Carmel. De datering van de kapel is onzeker, hoewel mijns inziens de periode 1623 tot 1630 de voorkeur verdient. Belangrijk element in de datering is de afbeelding op twee stenen, waarvan de originelen nu in de kapel ingemetseld zijn, terwijl kopieën buiten boven de ingang aangebracht zijn²⁰. Deze stenen bevatten de wapens Schaesberg en Wachtendonk met daarboven een kroon, en de tekst: „Flos Carmelli, Virgo Puerpera, Ora pro nobis.” Het alliantiewapen wijst op het huwelijk van Johan Frederik van Schaesberg met Ferdinanda van Wachtendonck, dat op 19 februari 1623 gesloten werd²¹. Na Ferdinanda's dood in 1644 hertrouwde Johan

Frederik in 1647, zodat de bouw zeker in de periode 1623-1644 (eventueel 1647) valt. Van de kroon boven de wapens wordt weliswaar soms gesteld, dat het een baronnenkroon zou zijn, maar dat blijkt nergens uit. Als het een baronnenkroon was, zou dat de bouwperiode beperken tot de jaren 1637-1644/47, omdat Johan Frederik in 1637 tot baron verheven werd²².

Een argument voor een vroege datering is, behalve een mededeling in 1658 dat de kapel dan ongeveer 60 jaar oud is²³, de tekst die op de kapel staat. Dit zijn namelijk enkele woorden van een dertiende eeuwse Mariahymne, die vooral bij Carmelieten in gebruik was:

Flos Carmeli, vitis florifera,
Splendor coeli, virgo puerpera
Singularis,
Mater mitis, sed viri nescia,
Carmelitis da privilegia,
Stella maris²⁴.

De kapel van Onze Lieve Vrouw van de berg Carmel bij Leenhof.

Deze Mariahymne lijkt eerder van toepassing op een echtpaar, dat nog kinderen krijgt dan op een, dat geen kinderen meer verwacht, dus eerder op de eerste jaren na 1623 dan op de periode kort voor 1644. Van Johan Frederik en Ferdinanda staat vast, dat zij toegewijde Mariavereerders waren: tussen 1633 en 1639 bezochten zij tweemaal Scherpenheuvel, terwijl Ferdinanda in 1644 overleed toen zij op bedevaart was naar Kevelaar²⁵.

Waarom Johan Frederik en Ferdinanda precies O.L. Vrouw van de berg Carmel kozen is niet duidelijk. Al in 1617 worden Akense Carmelieten voor het eerst genoemd in verband met het Gasthuis in Heerlen²⁶; vermoedelijk bestond hun band met Heerlen echter al langer. Bekend is, dat de Carmelieten in 1677/78 betrokken waren bij diensten in de kapel. In 1684 stelde Mathias Renckens, die sedert 1638 pastoor in Heerlen was, dat hij de Carmelieten deze diensten heeft laten doen; hij zegt niet, dat hij hen heeft uitgenodigd²⁷.

Omtrent de bouw van de Carmelkapel bestaat een overlevering, die de moeite van een analyse zeker waard is. In het kort komt het verhaal hierop neer: een graaf van Schaesberg won eens, met de hulp van de Maagd Maria, een veldslag. Toen hij naar een mogelijkheid zocht Haar daarvoor te danken droomde hij, dat het op een berg bij de Leenhof sneeuwde. De hele berg werd bedekt, behalve een plekje midden op de berg met de afmetingen van een kapel. Toen hij daags daarna ging kijken, bleken de hellingen nat te zijn, terwijl de top droog was, precies zoals hij gedroomd had. Toen begreep hij, dat Maria hem zo een teken gegeven had. Derhalve bouwde hij daar een kapel²⁸.

Het gegeven, dat Maria door sneeuwval aanduidt waar een kerk of kapel gebouwd moet worden, is bekend van de Santa Maria Maggiore in Rome; de verering van „Maria ter Sneeuw” komt ook wel in Nederland voor²⁹.

Johan Frederik van Schaesberg was in de jaren dertig van de zeventiende eeuw, toen de Dertig- en de Tachtigjarige Oorlog het gebied tussen Maas en Rijn teisterden, steeds in opdracht van de hertog van Gulik bezig te proberen de lasten voor het gebied (en zijn bezittingen) zoveel mogelijk te verlichten. Hoewel mij niets gebleken is van een eventueel actief optreden in gevechten, was hij kolonel in het Gulikse leger³⁰. Of een speciale gebeurtenis aanleiding was tot de bouw van de kapel, is nergens gebleken.

II De Pancratius als simultaankerk 1649-1663

De penetratie van de Republiek in de landen van Overmaas, die met de Maasveldtocht van 1632 begon, nam in 1644 steeds reëlere vormen aan³¹. In 1648 werd ze overigens pas goed merkbaar: de sluiting van de Vrede van Munster in januari van dat jaar betekende weliswaar geen toekenning van de alleenheerschappij in Overmaze aan de republiek, maar toch een erkenning van haar aanspraken naast die van Spanje. De Republiek begon deze aanspraken waar

te maken met maatregelen, die ook de situatie in Heerlen en Schaesberg sterk beïnvloedden. Op 16 juni 1648 gelastten de Staten-Generaal, dat alle katholieke geestelijken moesten vertrekken en dat de uitoefening van de katholieke eredienst verboden was³²; op 3 september werd in Heerlen een nieuw schepencollege geïnstalleerd, terwijl de reeds in 1644 benoemde schout Adam Cobbes in functie trad³³. Op 7 november viel de beslissing ook in Heerlen een predikant te benoemen; ene Joan Groenius, predikant te Veen in het land van Heusden, weigerde echter een beroep naar Heerlen³⁴.

Op 14 april 1649 volgde een plakaat van de Staten-Generaal waaruit bleek, dat de ontvangst van de wel beroepen predikanten niet overal hartelijk was: het werd verboden de predikanten en hun toehoorders te molesteren³⁵. Toch gebeurde dit kort daarna in Heerlen³⁶: op Hemelvaartsdag (13 mei 1649) las pastoor Renckens, die nog in Heerlen actief was, een mis in de Pancratiuskerk. Hierna wilde de Maastrichtse predikant Ludovicus in de kerk een bedestonde houden. Ludovicus was in de eerste plaats naar Heerlen gekomen om enkele ter dood veroordeelden voor hun executie geestelijke bijstand te verlenen, zeer tegen de zin van Renckens: dit was immers zijn taak. Tijdens de bedestonde probeerde de pastoor Ludovicus te verhinderen de preekstoel te beklimmen, maar de predikant werd door de Staatse drossaard van Valkenburg, Willem van Till van den Doom, die veiligheidshalve met zijn gevolg aanwezig was, ontzet. Renckens vluchtte uit Heerlen, waar daags erna een arrestatiebevel tegen hem werd uitgevaardigd.

Een maand na dit incident werd de eerste predikant van Heerlen, de uit Gulik afkomstige Willem Nobis, in zijn ambt bevestigd³⁷. Hoewel dat wel de bedoeling was, kon hij niet in de pastorie gaan wonen, omdat de zussen van pastoor Renckens die nog in gebruik hadden. Renckens zelf keerde op 4 september in Heerlen terug, hoewel hij op 9 oktober nog spreekt van een „Halve ballingschap”: zijn positie was blijkbaar nog niet geheel de oude³⁸.

In de loop van 1649 moet in de landen van Overmaas de gewoonte ontstaan zijn, katholieken en protestanten in verscheidene plaatsen van hetzelfde kerkgebouw gebruik te laten maken. Deze gewoonte wordt aangeduid als „simultaneum”. Reeds op de classicale vergadering van de predikanten te Maastricht op 20 juni 1649 is er sprake van een verzoek aan ondermeer de drossaard van Valkenburg „dat de respectieve pastors serieuselijck mochten belast worden haeren dienst preciselijck de klokken negen uren te eyndigen.³⁹” Vóór negen uur 's morgens was de kerk blijkbaar voor de katholieken, daarna voor de gereformeerden. Omdat Renckens toen nog „voortvluchtig” was na het incident in mei met Ludovicus lijkt het mij niet waarschijnlijk dat Heerlen toen al een simultaneum kende. In 1650 is er -eveneens in algemene termen- sprake van monniken, die door hun preek de protestantse dienst ophouden⁴⁰, hetgeen alleen maar mogelijk is bij simultaan gebruik.

Op 28 maart 1658 besloten de Republiek en Spanje over te gaan tot de verdeling van Overmaze; ze zagen af van verdere pogingen om de kwestie langs juridische weg op te lossen⁴¹. Er gold toen weliswaar al een overeenkomst, dat beide partijen bij hun bestuursuitoefening van geweld zouden afzien, maar daarvan kwam weinig terecht⁴². Onderhandelingen om de rust te doen terugkeren leidden in december 1659 tot een voorlopige overeenkomst waarin het bestuur van het omstreden gebied geregeld werd⁴³. Op kerkelijk gebied bepaalde men, dat de kerkelijke inkomsten gelijk verdeeld zouden worden tussen de pastoors en de predikanten. De predikanten bestookten hierna de Staten-Generaal met verzoeken om uitbreiding van het aantal predikanten en om „zuivering der kerken”, de verwijdering van altaren, heiligenbeelden en dergelijke. Uit deze verzoeken blijkt, dat alle predikanten, ook Nobis in Heerlen, te maken hadden met een simultaneum. Hoe scherp de verhoudingen nog lagen blijkt wel uit de formulering van de predikanten, dat „alle affgodische beelden, autieren, ornamenten, etc. uit de kerken moesten verdwijnen, omdat de predikanten tot hun grote ergernis hun diensten moesten houden temidden van „de altaeren Baals, tegens Godts uytgedruckte woort opgericht”; en dat terwijl de papen de kerken vrij gebruikten zonder dat hen ergernis gegeven werd. De predikanten vroegen het recht die kerken waar een predikant stond, alleen te mogen gebruiken; de pastoors moesten hun diensten dan maar „in sekere huijsinge ofte schueren” houden⁴⁴.

Uit bijlagen bij bovengenoemde verzoeken blijkt hoe de situatie in de Pancratiuskerk was. Begin 1660 waren er nog zeven altaren „op sijn afgodisch verciert”, terwijl pastoor Renckens „ordinaris sijnen dienst tot 10 uijren ofte langer prolongeert”; de klokken werden nog door de katholieken gebruikt, op bijzondere feesten kwam een pater uit Aken preken, de pastoor woonde nog op de pastorie. Volgens de protestanten kon Renckens even goed naar Welten („een kapel 1/2 uijr van de kerk”) of naar Voerendaal („een hoofdkerck, hebben (de) 4 pastoiren, een uijr van daen”) uitwijken⁴⁵.

De onderhandelingen over definitieve verdeling van Overmaze kwamen in 1660/61 in een beslissend stadium. Van verschillende zijden probeerden belangengroepen de verdeling te beïnvloeden: de predikanten wilden die plaatsen waar een gereformeerde gemeente bestond onder Staats bewind houden⁴⁶, terwijl een groep katholieke edelen al sedert 1659 hun voornaamste bezittingen in de Spaanse partage wilden onderbrengen. Ook Johan Frederik van Schaesberg was in deze groep actief⁴⁷. In maart 1661 leken Heerlen en Schaesberg beide Staats te worden door een uitgekiende Staatse reactie op een ongelukkig Spaans verdelingsvoorstel⁴⁸. Enkele maanden later begon de Republiek met de inbezitneming van de gekozen gebieden, gevolgd door de verpachting van de kerkelijke goederen⁴⁹. In december 1661 werden de onderhandelingen echter heropend over enige aanpassingen in de voorgestelde verdeling.

Het gevolg was, dat er -mede door toedoen van de genoemde groep edelen- nogal wat wijzigingen aangebracht werden. Terwijl de Republiek Heerlen onder geen enkele voorwaarde wilde afstaan, kreeg de Spaanse onderhandelaar Gamarra op het laatste moment gedaan, dat Schaesberg tot de Spaanse partage zou behoren, hoewel een weg door de heerlijkheid Staats zou zijn⁵⁰. Schaesberg werd zo een Spaanse enclave in Staats gebied, omdat het door Heerlen, waartoe ook Nieuwenhagen en Strijthagen behoorden, omgeven werd. Deze regeling zou op kerkelijk gebied voor Schaesberg en Heerlen grote gevolgen hebben, waarover in de volgende aflevering meer.

(Wordt vervolgd)

E.P.M. Ramakers

NOTEN:

1. De akte van 23-8-1501 in: Kreisarchiv des Kreises Viersen, Kempen (BRD), Gräfllich von Schaesberg'sches Haus- und Familienarchiv, Archivteil Tannheim 29 (verder afgekort als: KAV-FA Schaesberg-AT). Lisbeth van Benzenrade komt voor als weduwe op 4-10-1492: KAV-FA Schaesberg-AT 718. Een renversaal is een akte, die een nadere interpretatie of een afwijkende regeling van een reeds bestaande akte inhoudt; ofwel: een document, dat ter vervanging van een ander, origineel document dient als bewijs dat men heeft betaald.
2. J. Horst, Het Adellijk Huis te Benzenrade en de Drie Oorts Put aldaar, in: Het Land van Herle (verder als LvH) 3 (1953), blz. 103; vergelijk: N. Eussen, Overplaatsing van het Altaarrecht van het adellijk huis Benzenrade naar het kasteel van Schaesberg, in: LvH 9 (1959), blz. 103-104.
3. J. Habets, De Leenen van Valkenburg, in: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (verder als PSHAL) 22 (1885), blz. 171 en 172.
4. L. Peters, Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg bis zur Mediatisierung, Assen 1972, blz. 31-32. Het huwelijkskontraat van 15-4-1592 (KAV-FA Schaesberg-AT 267) bevat geen bepalingen over Benzenrade.
5. Verklaring van Frederik Bloem, rentmeester van Schaesberg, 23-6-1671; verklaring Mathias Renckens, pastoor van de Pancratiusparochie, 29-6-1671, beide in: Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Archief van de Raad van State 1704-I (verder als ARAH-RvS).
6. Verklaring van Isabella van Bernsau aan de gedeputeerden van de Raad van State, (juli) 1671; vergelijk: Interrogatoria (vragenlijst van Van Bernsau) en kopie van de op 28-6-1671 gegeven antwoorden, alle in ARAH-RvS 1704-I. Het origineel van de getuigenverklaringen in: Archiefdienst Gemeente Heerlen, Oud Archief, Landen van Overmaas 6132 (verder als: AGH-LvO). De repliek van Bussy (voor 18-7-1671) in: ARAH-RvS 1704-I.
7. W.J. Prick, Levensbeschrijving van de veertien Roermondse bisschoppen, in Limburg's Verleden II, Maastricht (1967), blz 607.
8. Verklaring van Renckens, 29-6-1671, in ARAH-RvS 1704-I.
9. „Extract uijit seecker Register, intituleert Status Ecclesiarum Diaconatus Valckburgensis, ut se habuit in visitatione in Maio Anno 1615 sub Revmo

- Dno Cuckio Episcopo Ruraemondensi", in: ARAH-RvS 1704-I.
10. Rekest van Bernsau aan de gedeputeerden aan de Raad van State, (vóór 18 juli 1671), in: ARAH-RvS 1704-I.
  11. Repliek van Bussy, (vóór 18 juli 1671), in: ARAH-RvS 1704-I.
  12. Volgens J. Habets bezocht bisschop Cuyckius in 1605 het dekenaat Valkenburg (J. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan II, Roermond 1890, blz. 465). Een status Ecclesiarum van het dekenaat kan door de landdeken opgemaakt zijn ter voorbereiding van de bisschoppelijke visitatie. Ik zal verder uitgaan van de datering „mei 1605" en niet meer van „mei 1615".
  13. Extract uit de Status Ecclesiarum, in: ARAH-RvS 1704-I.
  14. De vermelding in 1625: AGH-archief Pancratiusparochie nr. 71. De vermelding als rector van het Maria-altaar in de Pancratius komt voor in de verklaring van J. Weustenraedt, landdeken van Valkenburg, en M. Renckens, pastoor van de Pancratiusparochie, 11-8-1671, in: ARAH-RvS 1704-I.
  15. Verklaring Renckens, 29-6-1671, in: ARAH-RvS 1704-I. Dat Gringels wel in de verklaring van Weustenraedt en Renckens van 11 augustus voorkomt (zie noot 14) en niet in de eerdere verklaring van Renckens alleen, kan hiermee samenhangen, dat Weustenraedt de familie van Schaesberg al langer kende, mogelijk reeds vanaf 1620. (Zie over Weustenraedt: E. Brouwers, Duizend jaar Klimmen, 968-1968, Klimmen 1968, blz. 132-133; Habets, Geschiedenis bisdom Roermond III, Roermond 1892, blz. 321-322.
  16. Extract uit de Status Ecclesiarum van 1605, in: ARAH-RvS 1704-I.
  17. Schepers wordt als rector te Welten genoemd in: Extract uit de status Ecclesiarum van 1605; vragenlijst van Bernsau en antwoorden hierop (onder punt 7); repliek van Bussy (18-7-1671) en de verklaring van Bloem, 23-6-1671, alle in ARAH-RvS 1704-I. In de verklaring van Weustenraedt en Renckens, 11-8-1671, komt hij voor als rector te Heerlen en Welten (ARAH-RvS 1704-I). In een verklaring van W. Keibits uit 1682 heet het, dat Schepers een benificie had te Heerlen en dat hij rector was te Welten (AGH-LvO 6132).
  18. Voor de vermelding in 1605 zie: P. Peters, Uit Heerlens Verleden. Lijst der pastoors, in: De Maasgouw 44 (1924), blz. 39; voor de vermeldingen op 2-2-1609 en 18-5-1610: L. van Hommerich, Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden, in: LvH 7 (1957), blz. 37.
  19. Voor nadere gegevens over Joachim Siberti verwijs ik naar de volgende aflevering. In het najaar van 1654 komt hij al voor als kapelaan te Welten: AGH-LvO 6083, blz. 370-406.
  20. J. Belonje, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Limburg, in: PSHAL 96-97 (1960-1961), blz. 263 noemt de gevelsteen wel, maar maakt niet duidelijk of hij het origineel of de kopie bedoelt. J.J. Jongen, Geschiedenis van Schaesberg. Gedenkboek ter gelegenheid van het 250 jaar bestaan der parochie, Schaesberg 1950, blz. 75 noemt beide exemplaren.
  21. Peters, Geschiede, blz. 17.
  22. De verheffing tot baron: Peters, Geschiede, blz. 138-139. Over de kroon als baronnenkroon: Jongen, Geschiedenis, blz. 75.
  23. Jongen, Geschiedenis, blz. 76.
  24. J.A.F. Kronenburg, Maria's Heerlijkheid in Nederland. Geschiedkundige schets van de Vereering der H. Maagd in ons vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen, III, Amsterdam 1905, blz. 388. Vertaling: Bloem van Carmel, bloeiende wijnrank, hemelse schittering, enige kinderbarende maagd, zachte moeder, doch zonder man, begunstig de Carmelieten, sterre der zee.
  25. E. Tode, Chronik der Retersbeck-Schaesberg, Görlitz 1918, blz. 64. Voor de reizen naar Scherpenheuvel in juli 1636 en in mei 1637: KAV-FA Schaesberg-

- AT 1314a en AT 1413; ook in augustus 1665 ging Johan Frederik nog naar Scherpenheuvel: Peters, *Geschiede*, blz. 144 noot 18.
- Kevelaer was overigens pas sedert 1642 een bedevaartsoord: F. Dyckmans, *Kevelaer, Das Marienheiligtum am Niederrhein*, Kevelaer 1952, blz. 26-27; de kerk was in 1644 nog niet voltooid: Dyckmans, *Kevelaer*, blz. 32.
26. L. van Hommerich, *Het Gasthuis*, in: *LvH* 7 (1957, blz. 47-48 noemt als eerste vermelding van de Carmelieten 1652. In 1617 besloten de Carmelieten tegen een niet nader genoemde persoon te Heerlen verder te procederen; deze persoon had over leveringen, die reeds „von unendlichen iahren hero” gedaan werden, ruzie gemaakt. Zie: *Stadtarchiv Aachen, Kirchen und Klöster, Karmeliter Nr 12-II*, blz. 621-622 (fotokopie van een „Kopiar”, een register met afschriften en regesten van oorkonden, waarvan het origineel berust in het *Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Klöster, Aachen, Karmeliter, Repertorien und Handschriften*, 2).
- De enige bekende rechtstreekse relatie tussen de familie van Schaesberg en de Akense Carmelieten blijkt uit het anniversarium van het klooster: in februari werd er een jaardienst gehouden voor Catharina, bastaarddochter van Schaesberg, waarvoor het klooster nog in 1601 57 daalder Akens ontving (zonder vermelding van degene, die betaalde). Het anniversarium is afgeschreven in het bovengenoemde „Kopiar”, blz. 218. Deze Catharina van Schaesberg is waarschijnlijk de dochter van Willem IV van Schaesberg (Peters, *Geschiede*, blz. 15 noot 88).
27. Renckens deelt dit mee in zijn testament: AGH-archief Pancratiusparochie nr. 20; vergelijk *Jongen, Geschiedenis*, blz. 76.
28. Zie hiervoor onder meer: P. Kemp, *Limburgse sagen en legenden*, Maastricht z.j. (tweede druk), blz. 298-299; G. Lemmens, *De bergkapel te Leenhof-Schaesberg. Een Maria-oord in de Mijnstreek*, in: *De Nedermaas* 3 (1925/1926), blz. 138.
29. *Kronenburg, Maria's Heerlijkheid*, II (1904), blz. 310-312. Hij noemt deze legende rond een kerkstichting alleen in verband met de Santa Maria Maggiore te Rome. In Nederland signaleert hij wel enkele vijftiende-eeuwse altaren van Maria ter Sneeuw.
- Kronenburg* noemt de Carmelkapel echter nergens.
30. Peters, *Geschiede*, blz. 120 en noot 9 aldaar.
31. J.A.K. Haas, *De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, Assen 1978, blz. 1-36 passim.
32. Voor de tekst zie: C. Cau ed., *Groot Placaet-Boeck*, I 's-Gra venhage 1658, blz. 257-258.
33. J.A.K. Haas, *Staats en Spaans te Heerlen. Enige bijzonderheden over de bestuurlijke en kerkelijke verwickelingen te Heerlen in 1648 en 1649*, in: *De Maasgouw* 92 (1973), kol. 2-3.
34. AGH-Archief *Hervormde gemeente, Consistorieboek 1663-1728, Prolegomena*, blz. 16-17; vergelijk: A.M. Postma-van Leeuwen, 1649-1900, in: *Uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente van Heerlen 1649-1949, Zaltbommel 1949*, blz. 13.
35. Cau, *Groot Placaet-Boeck* I, blz. 259-262.
36. Haas, *Staats en Spaans*, kol. 7-9. De in dat artikel genoemde datum 3 mei 1649 moet Oude Stijl zijn, omdat volgens de Gregoriaanse kalender Hemelvaart op viel. Vergelijk ook: Postma-van Leeuwen, 1649-1900, blz. 13.
37. AGH en Archief *Hervormde gemeente, Consistorieboek 1663-1728, Prolegomena*, blz. 17.
38. Haas, *Staats en Spaans*, kol. 9.
39. Bureau voor de Archieven der Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage,

Archief Classis Maastricht en Landen van Overmaas, voorlopig inventarisnummer 6 (Notulenboek classicale vergaderingen 1632-1669) blz. 18: classicale vergadering 20-7-1649, art. 13. (Verder afgekort als: ANHK-Classis Maastricht).

40. ANHK-Classis Maastricht 6, blz. 23: vergadering 26-4-1650, art. 9.
41. Haas, Verdeling, blz. 166-169.
42. Haas, Verdeling, blz. 190.
43. Haas, Verdeling, blz. 191.
44. ANHK-Classis Maastricht 6, blz. 128-135: vergadering 3-2-1660; de citaten in een volledig opgenomen rekest aan de Staten-Generaal van begin januari 1660, blz. 129-130.
45. Overzicht der gereformeerde kerken z.d. (februari 1660), in: ANHK-Classis Maastricht 6, blz. 132-135.
De gegevens over Heerlen: blz. 133.
46. Haas, Verdeling, blz. 162-163 voor activiteiten in 1657; verder ANHK-Classis Maastricht 6, 153-154: vergadering 15-3-1661 art. 1.
47. Haas, Verdeling, blz. 204-205.
48. Haas, Verdeling, blz. 208-210.
49. Haas, Verdeling, blz. 221-224. In deze tijd moet zich in Heerlen een incident voorgedaan hebben in de kerk blijkens deze mededeling in de acta van de classicale vergadering van 14-7-1661: „De onlusten, die daer geresen waren in de kercke van Herle sijn afgedaen, ende de Heere Scholtus van die plaetse heeft over sijne gedaene actie den classe soodanige satisfactie gegeven, dat deselve daerin haer genoeg en heeft genomen.” (ANHK-Classis Maastricht 6, blz. 166, art. 5.) Hierover heb verder niets gevonden.
50. Haas, Verdeling, blz. 224-237, vooral blz. 234.

Het circus en het archief van Heerlen

In de periode juni 1980 tot februari 1981 verscheen in het maandelijks orgaan van de club van Circusvrienden Nederland, „De Piste”¹ een serie artikelen onder de kop „Circus in het oude Heerlen” van de hand van een circuskenner bij uitstek, de heer Frans Wolff uit Heerlen². Om verschillende redenen verdient deze serie in dit blad enige aandacht. Allereerst omdat hier een onderwerp wordt behandeld, dat voor de lezers van „Het Land van Herle” niet alledaags is en toch bij iedereen enige interesse zal opwekken; vervolgens omdat het een verhaal bevat over één van de facetten van de geschiedenis van Heerlen en wel iets, wat in de loop der jaren duizenden mensen op de been bracht; tenslotte (en dat is mijns inziens niet de minst belangrijke reden), omdat aan de publicatie een ruim opgezet, nauwkeurig en van volharding getuigend onderzoek vooraf ging in het archief, de bibliotheek en de documentatie van de Heerlense gemeentelijke archiefdienst in de Thermen.

De schrijver heeft metterdaad bewezen (en gelukkig is hij lang niet de enige, die als trouw bezoeker van het archief genoteerd staat), dat het gemeente-archief als bron van historische informatie van groot belang is „niet alleen voor de vakman, die bezig is met een levenswerk op het gebied van stads- of streekgeschiedenis”, zoals ik ook eerder al eens schreef³, „maar voor iedereen met enige historische belangstelling.” Aan de door mij destijds genoemde voorbeelden voor een onderzoek: straatnaamgeving, oude stadsgezichten en sport, heeft de heer Wolff het onderwerp „circussen in Heerlen” toegevoegd.

Schrijver zal het mij niet kwalijk nemen, als ik in het kort hier de inhoud tracht weer te geven van zijn artikelen, mij daarbij hoofdzakelijk bepalende tot Heerlen, terwijl ik degenen, die het circusverhaal in een ruimer kader willen zien, graag verwijs naar het blad „De Piste” of andere publicaties⁴. De eerste aanwijzing voor het optreden van een circus in Heerlen vond de heer Wolff in een advertentie van 24 november 1894, waaruit blijkt, dat het toenmalige dorp Heerlen bezocht werd door circus Varié, waarschijnlijk een klein Belgisch circus. In de jaren 1906 en 1908 (is het toeval, dat de circusgeschiedenis begint waar het „stormen” ophoudt?)⁵ treffen we het Belgische circus Libot aan, gevolgd door het grotere circus De Jonghe, uit hetzelfde land afkomstig, in 1912, en een jaar later door het „Groot Scandinavisch Circus” onder directie van Paul Wilke.

Nadat in de oorlogsjaren het reeds genoemde circus Libot twee maal was opgetreden, zien we in de periode 1915-1925 voor ons meer bekende namen verschijnen zoals Althoff, Hagenbeck en het

Nederlandse circus Carré. In 1926 verscheen voor het eerst het Nederlandse zeer bekende circus Bever. Dit circus stond opgesteld „achter het Raadhuis” (het huidige „Hema-plein”). Een eerder vermelde standplaats (in 1920) was „een weide van de heer Leufkens aan de Kruisstraat”, terwijl in 1928 voor het eerst een circus (in dit geval circus Gleich) op het Bekkerveld zijn tent opzette. In de jaren 1926-1927 (we zien dan het Franse circus Amar) bezochten telkens twee circussen de stad, iets wat vanaf 1933 traditie werd.

In de jaren dertig komen we als nieuwe namen tegen: de circussen Alfred Schneider uit Duitsland, het grote circus Sarrasani, Amanda Roberti, Schaefers sprookjesstad Lilliput, het Nederlandse circus Henny-Hagenbeck, Strassburger (voor het eerst in 1936), Friso en het Franse circus Bouglione. Het grote circus Strassburger stond in 1936 op het plein achter het raadhuis evenals circus Van Bever in 1937, terwijl voor zover na te gaan meestal toch gebruik werd gemaakt van het Bekkerveld, dat we soms ook met de Rector Savelbergplein zien aangeduid.

Van de hiervoor vermelde circussen verdienen er enkele speciale aandacht. Dat is allereerst het geval met circus Wilhelm Hagenbeck, plaats biedend aan niet minder dan 7000 personen, dat in 1919 Heerlen bezocht en vijf dagen bleef staan, waarbij 's avonds treinen werden gereserveerd voor het vervoer van bezoekers uit Maastricht. De prijs van de plaatsen varieerde van 69 cent (inclusief belasting) voor een staanplaats tot f. 3,91 (loge). Indrukwekkend is de beschrijving van de aankomst op het station en de optocht door de stad (o.a. door de Saroleastraat) van circus Carl Hagenbeck in 1920, welk verslag ontleend is aan het Limburgs Dagblad van 25 juni.

Men kan zich voorstellen, welke sensatie een dergelijk circus in die dagen teweeg bracht. Hoe groot de belangstelling was, blijkt duidelijk uit het aantal van 65.000 betalende bezoekers van circus Gleich in 1928. De reusachtige afmetingen van dit circus hadden de gemeente er toe gebracht het terrein in het Bekkerveld beschikbaar te stellen, zoals we zagen dat jaar voor het eerst. Sensatie bracht ook circus Alfred Schneider in 1930, hoofdzakelijk door zijn onderwater-circus in een reservoir van 500.000 liter verwarmd water, waarvoor vijf tankwagens, een pompinstallatie en een drietal stoommachines werden meegebracht. Hoezeer de gemeente gehecht was aan de komst van een circus blijkt wel uit het feit, dat in 1931 het circus Sarassani via beslaglegging op een aantal circuswagens gedwongen werd zich te houden aan gemaakte afspraken om naar Heerlen te komen, aan welke afspraken de directie zich had willen onttrekken. Dit circus bestond uit niet minder dan 800 mensen, waarbij artiesten uit 37 „cultuurvolken”, en uit 569 dieren, waarbij 22 olifanten.

De komst van een circus viel vaak samen met de kermis. Toen in 1937 na een onderbreking van 16 jaar ook de najaarskermis weer gevierd werd, was dat een extra gelegenheid voor circusbezoek. Als bijzonderheid van circus Friso vertelt de heer Wolff, dat tijdens

Honderden Brieven

stroomden bij de Directie van den Reuzen Circus Gleich uit Heerlen en de Mijnstreek binnen. Wat zij inhouden? Dat duizenden tot nog toe Gleich niet bezoeken konden, omdat het hun op een werkdag niet mogelijk is, of om andere redenen. Allen echter verzochten

Hij zou nog wat blijven

Voor de eerste maal heeft Comm. Director Gleich op zijn tournee aan al die verzoeken voldaan, omdat hij daarin een welkome gelegenheid vond, zijn dank te betuigen voor de buitengewoon hartelijke wijze, waarop men hem in Heerlen de eerste Nederlandsche stad waar hij dit jaar gekomen is, ontvangen heeft.

HIJ BLIJFT DAAROM NOG

in HEERLEN, doch dan ook beslist niet langer dan tot MAANDAG. Dan is er voor degenen welke hem nog niet bezocht hebben niets meer aan te doen.

Ook gisteren was de Reuzenrenbaancircus nagenoeg weer geheel uitverkocht. Voor de avondcassa stonden de menschen geperst om toegelaten te worden. Neem daarom Uw entreekaart in voorverkoop Tien Circuscassa's zijn hertoe den geheelen dag geopend vanaf 9 uur v.m. en kan men zich verder van kaarten voorzien bij de sigarenhandelaren HANSEN, Geleenstr. t.o. het Stadhuis en VAN DER EERDE Saroleastr. t.o. de Markt.

Op die manier kan U op Uw gemak binnenkomen en men behoeft dan niet bang te zijn het begin der voorstelling te missen **VOORSTELLINGEN DAGELIJKS** om 8 uur n.m. **OPENBAAR CONCERT** dagelijks van 10-12 uur v.m. van 4-6 n.m. en van 7-8 n.m. Bezichtiging der dierencollectie den geheelen dag.

Extra trams en autobussen na afloop der Voorstellingen in alle richtingen. Bewaarplaats voor auto's en rijwielen nabij 't Circus

REUZEN CIRCUS GLEICH

*Uit het
Limburgs Dagblad
27 april 1928*

een optreden in Sittard in 1938 een paar leeuwen van dat circus waren losgebroken en vervolgens een kerk binnengewandeld tijdens de hoogmis.

De periode van de Tweede Wereldoorlog was uiteraard een moeilijke tijd voor het circus. Weliswaar zagen we de Nederlandse circussen Van Bever (voor de 7de keer in Heerlen) en Giezen een keer verschijnen alsmede circus Mikkenie-Strassburger met een variété-programma in het Royaltheater, maar de normale voorstellings-traditie begon eerst weer in 1946.

In de nu komende periode zien we naast reeds genoemde circussen verder optreden: Le nouveau cirque de France, Jos Mullens, Renz, Boltini (voor het eerst in 1951), Redley met een Amerikaans ijscircus, Franz Althoff, het ijsballet Maxi und Ernst Baier, Williams, Belli, Sabine Rancy, Harry Malters Piste (uit België) en in 1979 Busch-Roland (uit Duitsland).

Hiermee belanden we in de tegenwoordige tijd en daarbij kunnen we een kleine balans opmaken van het optreden van minstens 4 maal door Jos Mullens en Carl Hagenbeck, 9 maal door Strassburger en niet minder dan 15 keer door Van Bever.

Als opmerkelijke zaken uit de na-oorlogse periode vermeld ik, met voorbijgaan aan een groot aantal in de artikelenreeks vermelde en voor elke circusvriend interessante gegevens alsmede pikante bijzonderheden zoals het uitvallen van de electriciteit in circus Frans Mikkenie tijdens een optreden met leeuwen op 26 april 1952, slechts de volgende: Een bijzondere attractie bracht het circus Franz Althoff in 1953 met aan het slot van de voorstelling Romeinse wagenrennen in een door de samenvoeging van drie pistes ontstane arena. Dit was het eerste in Nederland optredende Duitse circus na de oorlog, het trad op in een tent van 85 meter lengte en trok onder enorme belangstelling in optocht door de stad.

Niet lang daarna begonnen er slechtere tijden voor de Nederlandse circuswereld: in 1957 zag Heerlen voor het laatst Jos Mullens, terwijl in 1958 de laatste optredens van zowel circus Van Bever als circus Strassburger in de stad plaatsvonden. Deze drie Nederlandse circussen legden hun werkzaamheden korte tijd later stil. Het jaar 1958 bracht nog een speciaal gelegenheidscircus in de vorm van de Manresa-circusshow, een optreden van samenwerkende circussen met het doel geld bijeen te brengen voor de verbouwing van retraitshuis Manresa in Venlo. Een optocht, vergelijkbaar met die van acht jaar daarvoor, zag men in 1961 bij het optreden van rodeorenbanaan-circus Williams, ook weer op het Bekkerveld, dat steeds als een ideaal terrein werd gezien.

De jaren zeventig geven het nagenoeg jaarlijks optreden te zien van diverse, vaak buitenlandse circussen. Als wij wel eens de indruk krijgen, dat de komst van een circus tegenwoordig niet meer die sensatie oplevert zoals we die kenden in het verleden, dan moeten we daarbij wel bedenken, dat bij de grote groep circusvrienden de belang-

stelling niet verflauwt, iets wat duidelijk blijkt uit de hier behandelde serie artikelen, die geschreven zijn met grote liefde voor het circusbedrijf. De schrijver heeft hiermee zeker nuttig werk verricht. Wat Heerlen betreft kan de hoop uitgesproken worden, dat er een goede blijvende oplossing wordt gevonden wat betreft de standplaats. Zou Heerlen een goed terrein permanent beschikbaar hebben, dan kan verwacht worden dat zowel Nederlandse als buitenlandse circussen zeker weer de weg naar Heerlen zullen vinden.

Rest mij nog te zeggen, dat meer dan 40 illustraties de artikelen verluchten, deels foto's al dan niet uit eigen collectie van de schrijver, deels ontleend aan de geraadpleegde kranten- en persberichtenverzameling van het Heerlens gemeente-archief.

M.A. van der Wijst

NOTEN:

1. Penningmeester: Mosselkreek 6, 8032 JA Zwolle.
2. De heer Wolff, Vredestraat 7, 6418 AJ Heerlen, tel. 410010, houdt zich warm aanbevolen voor foto's en ander documentatie-materiaal betreffende het circus o.a. in Heerlen.
3. M.A. van der Wijst, Archief, bibliotheek en documentatie, in: Het Land van Herle, 1977 blz. 126-133.
4. Onder meer: J.J. Best, 70 jaar circus in Nederland, Alkmaar, 1971.
5. M.A. van der Wijst, De geschiedenis van het „stormen" in Heerlen, in: Het Land van Herle, 1975 blz. 74-84.

Berichten

SCHENKINGEN AAN DE ARCHIEFDIENST EN HET THERMENMUSEUM

Van P.J.H. Baghus te Kerkrade: De slag om de Roerdriehoek (Maaslandse Monografieën 34; van W.A. Bergen te Geleen: 150 bidprentjes; van J. Bost te Heerlen: 7 foto's; van J. Breuer te Beek en Donk: 7 foto's; van H. Breuer te Kerkrade: genealogie Wetzels, Gens nostra 1982, nr. 10-12, De Maasgouw 1982, nr. 3-4; van M. Brylka te Amsterdam: Verslag van het onderzoek naar verzuiling in Heerlen 1870-1930; van J.J.H. Cloodt te Heerlen: 300 bidprentjes en 3 foto's; van A.J. Corten te Heerlen: Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Retersbeek onder Klimmen; van C.M. Cuypers te Heerlen: 30 bidprentjes; van P. Delnoy te Vijlen: genealogie Mullenders; van H. Dovermann te Heerlen: enige aardewerkfragmenten (6 inventarisnummers); van J. Faessen te Heerlen: 35 bidprentjes; van J.H.G. Franzen te Vaals: Romeinse voorwerpen (165 inventarisnummers); van H.M.H. Goossens te Waubach: 765 bidprentjes, Nieuwenhagen toen, (4 delen), D. Pesch, Ländliche Baudenkmäler und Denkmalpflege am Niederrhein, L. Gillesen, Korbflechter und Holzschuhmacher an der unteren Rur; L. Haane te Heerlen: Gens nostra 1970-1973, 1974, nr. 11-12; van H.J. Heijboer te Heerlen: 4 foto's; van H.J. Hoofs te Heerlen: Heerlerheide, een dorp vol herinneringen; van A. Hubrecht te Nijmegen: Musées de site archéologique; préparé par le Conseil international des musées; van J. Jaegers te Rotterdam: genealogie Jaegers; van A.E.L. Jonkergouw te Sittard: Kroniek van Sittards jongste verleden; van de kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Heerlen: Gedenkschrift; 50 jaar kerkgebouw aan het Templesplein, 1932-1982; van J. Knauf te Gouda: Kwartieren en parenteel van het echtpaar Knauf-Geelens; van W. Leufkens te Heerlen: H. Lepper, 175 Jahre Pfarre Horbach; van H.A. Loontjens te Heerlen: 1420 bidprentjes, Leavensschets pastoor Gillissen, Zumpelveld Apreel 1956, Heemkalender Limburg 1959, 1962-1963, 1 foto; van H.A. Loontjens te Heerlen en W.G. Zimmermann te Vaals: 350 rouwbrieven; van J. Maas te Geleen: Volkshuisvesting 34 (1982), 7/8-12; van Mevr. Maas te Heerlen: enige Romeinse voorwerpen (7 inventarisnummers); van J. Masthoff te Heerlen: dop beugelfles bierbrouwerij Gambrinus; van W. Nolten te Heerlen: genealogie Bemelmans, genealogie Herberichs, genealogie Vlieks, 170 bidprentjes, Siebenhundert Jahre Stadt Herzogenrath, De Hopel, een plekje apart, Klapper overlijden Merkstein 1602-1797, Een woonwijk werd mijnmonument; renovatie/ restauratie van de wijk Hopel in Kerkrade; van F.J.H. Peters te Heerlen: 200 bidprentjes, 12 rouwbrieven; van Mevr. Plantema-Rijns te Heerlen: 1 foto; van J. Quaedvlieg te Heerlen: Numaga 1980, 2; van H. Rottier te Nieuwenhagen: genealogie Rottier; van J. Schormans te Kerkrade: genealogie Kahlen; van J.C. Schlösser te Heerlen: diverse administratief-technische en politieke publicaties; van Mevr. W. Smits te Heerlen: 20 bidprentjes; van F.P. Thorissen te Brunssum: gezinsklapper op de doopregisters parochie H. Eligius Schinveld over de jaren 1712-1803 met tafel op het huwelijksregister, kopie inwonerslijst Schinveld 1796 met klapper, fragment genealogie Thorissen 1695-1981 van M. Vanderbroeck te Amsterdam: de wording van een mijnbouwstad.

(wordt vervolgd)

Kroniek

1982

- 1 dec. Benoeming van dr. H. Steneker, rector Scholengemeenschap Sintermeerten, Heerlen, tot inspecteur van het Voortgezet Onderwijs in Limburg.
- 2 dec. Afscheid van C. van Dam, directeur van de L.H.N.O.-school „Op gen Hei”, Corneliuslaan 91, Heerlerheide-Heerlen, in verband met zijn gezondheidstoestand; tevens kennismaking met zijn opvolger B. van den Broek.
- 8 dec. Verwelkoming van de 200.000ste bezoeker -sinds de opening in november 1977- aan het Thermenmuseum in Heerlen; het is Jacqueline de Winter uit Heerlen.
- 10 dec. Afscheid van L. de Rouw (73), voorzitter van de Woningvereniging Brunssum; tevens kennismaking met zijn opvolger mr. L.F.C. Pennings.
- 11 dec. Feestviering bij gelegenheid van 90-jarig bestaan gemengd kerkkoor Sint Caecilia van de H. Joannes Evangelist-parochie te Hoensbroek-Heerlen; tevens huldiging van mevr. Mia Cretskens-Jacobs in verband met haar 25-jarig lidmaatschap.
- 13 dec. Afscheid van Toon Lejeune, gemeentesecretaris van Brunssum, in verband met pensionering. Hij ontvangt de koninklijke onderscheiding Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Als zijn opvolger wordt benoemd Frans Sajovec.
- 15 dec. Officiële opening nieuwe bedrijfshal van luchtkoelerfabriek Korpershoek, Bouwberg-Brunssum, door gouverneur dr. J. Kremers.
- 15 dec. Afscheid van zuster Bertha van Dongen, oud-hoofd van basis-school „Sint Barbara”, Beersdal-Heerlen, in verband met pensionering. Zij ontvangt de koninklijke onderscheiding Ridder in de Orde van Oranje Nassau.
- 17 dec. Officiële feestelijke opening eerste kerstmarkt in Heerlen-Centrum door burgemeester J.A.M. Reijnen.
- 17 dec. Afscheid van de uroloog dr. H.R. de Vries, in verband met pensionering. Hij is 32 jaar werkzaam geweest in het De Weverziekenhuis te heerlen.
- 24 dec. Promotie van de uit Schaesberg-Landgraaf afkomstige en thans in Voerendaal wonende drs. J. Maussen (39) tot doctor in de geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden op het proefschrift „Over de behandeling van de Epiphysiokysis Capitis Femores”.

1983

- 1 jan. Heerlens bevolking steeg tussen 1 januari 1982 (91.270) en 1 januari 1983 (92.174) met 904 personen.
- 4 jan. Benoeming van drs. Jo Heiligers uit Schimmert tot gemeentesecretaris van Heerlen.

- 6 jan. Promotie van de 28-jarige Heerleenaar F.A.M.J. van der Hoorn tot doctor in de wiskunde en natuurwetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op het proefschrift „Expression of retroviral genes after D.N.A. transfer”.
- 8 jan. Leon II (Theunissen) wordt uitgeroepen tot stadskarnavalsprins van Heerlen.
- 8 jan. Viering 40-jarig bestaansfeest van gemengd zangkoor Sint Jozef te Eijgelshoven-Kerkrade; en huldiging jubilarissen. Tevens 74-jarige mgr. prof. dr. Paul E.J.J. Teeuwen, rector van de Sint Elisabethkliniek/Vroedvrouwenschool, Heerlen, oud-president van het Groot Seminarie Roermond en kanunnik van het Kathedraal Kapittel.
- 17 jan. Overlijden van de 59-jarige Jo Bus, hoofd van de basis-school „Nieuw Lotbroek”, gemeenteraadslid van Heerlen, ereburger en oud-wethouder van Hoensbroek.
- 30 jan. Installatie van F. Simons als pastoor van de H. Bernardusparochie te Ubachsberg/Voerendaal.
- 31 jan. Officiële start van nieuwe en eerste recyclingfabriek van de Recycling Maatschappij Limburg (R.M.L.), Rimburgerweg, Eijgelshoven-Kerkrade.
- 1 febr. Bank Landgraaf (V.V.B.L.), gevestigd in sociaal centrum „De Beute”, Wilhelminastraat 7, Nieuwenhagen-Landgraaf, door wethouder Juup Erkens.
- 1 febr. Benoeming van drs. L.F.P. Niessen (36) uit Oirsbeek tot rector van de Scholengemeenschap Sintermeerten te Heerlen.
- 1 febr. Benoeming van mr. O.G. Brouwer tot hoofd van afdeling Onderwijs van de Open Universiteit in Heerlen.
- 3 febr. Het Heerlense parodistische trio „Globetrotters” maakt voor de tweede maal een tournee naar Curaçao.
- 6 febr. Officiële opening tentoonstelling met beelden en tekeningen van tien Nederlandse beeldhouwers, getiteld „Traditie en experiment”, in het stadhuis door Heerlens burgemeester.
- 8 febr. Officiële start van Bureau Budgetvoorlichting, Burgemeester van Grunsvenplein 6, Heerlen.
- 18 febr. Benoeming van dr. R.J.J. Omers, geneesheer-directeur van de Sint Elisabethkliniek/Vroedvrouwenschool, Heerlen, tot Officier in de Kroonorde van België.
- 19 febr. Viering 60-jarig professiefest van zuster Wironia (Sophie Verhulstdonk) van de Congregatie van de Kleine Zusters van de H. Joseph, Gasthuisstraat 2, Heerlen.
- 21 febr. Viering 40-jarig dienstjubileum van H. Walraven, hoofd van de afdeling Interne Zaken van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds te Heerlen.
- 21 febr. Limburgse bloemschikwedstrijden 1983 gewonnen door mevrouw Lucas-Kokol, Heerlen; zij wordt onderscheiden met de „Gouden Orchidee”.